



Σπουδές στο γαλανόμαυρο

φασίστες και παρακρατικοί στην κοιτίδα της δημοκρατίας

Το καλοκαίρι που μας πέρασε, αξιωθήκαμε επιτέλους να ολοκληρώσουμε τη δουλειά που απαιτούνταν για να ετοιμαστεί ο δεύτερος τόμος των Σπουδών στο Γαλανόμαυρο. Το όλο πράγμα χρειάστηκε τέσσερις ώρες τη μέρα επί ένα μήνα, όχι μόνο για να φέρουμε τα ήδη δημοσιευμένα κείμενα σε μορφή τόμου, αλλά και γιατί προσπαθήσαμε να διορθώσουμε την αφηγηματική τους δομή. Στην πορεία προέκυψαν μερικά ακόμη κεφάλαια, ενώ άλλα ξαναγράφτηκαν.

Καθώς αναμένουμε τις γραφίστριές μας να συνεισφέρουν στο εγχείρημα του δεύτερου τόμου, όπως καθόλου δεν οφείλουν (γκρινιάζουν λιγάκι, αλλά τις αγαπάμε), θα συμπεριλάβουμε αυτά τα καινούρια κεφάλαια στο περιοδικό, ως συνήθως, τεύχος το τεύχος. Θεωρούμε το όλο πράγμα κάποιου είδους διαφήμιση του επερχόμενου τόμου.

Θα ξεκινήσουμε λοιπόν περίπου από εκεί όπου είχαμε μείνει στα τεύχη 45 και 46. Εκεί το θέμα μας ήταν η πείνα της κατοχής.

Η ΠΕΙΝΑ ΖΩΝΤΑΝΟΙ, ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΤΗΝ ΩΡΑ ΤΟΥ ΛΙΜΟΥ

Ένας πρωτοφανής πυρετός και μια μανία με είχαν κυριέψει για την επιβίωση... μια απότομη ωρίμανση στην αντιμετώπιση της ζωής, δηλαδή πολλαπλή σε σχέση με την προπολεμική, σωματική και πνευματική...¹

Όταν ξεκινήσαμε να διαβάζουμε και να συζητάμε για την περίοδο της κατοχής και ειδικά για τον λιμό, μια συντρόφισσα είχε μια απορία: «Καλά, τότε δούλευε κανείς; Υπήρχαν μαγαζιά, εργοστάσια, γραφεία που λειτουργούσαν ή είχαν διαλυθεί τα πάντα;». Εύλογη η απορία θα πει κανείς, αν αναλογιστεί ποια είναι η κυρίαρχη αφήγηση για την εποχή. Οι Έλληνες ιστορικοί συνηθίζουν να μιλούν για τον λιμό του 1941-1942 με όρους φρίκης και ατελείωτων δεινών. Ηδονίζονται να εστιάζουν στα παθήματα των πεθαμένων και όχι στους τρόπους με τους οποίους οι ζωντανοί έμειναν ζωντανοί.² Κι όπως συμβαίνει συνήθως με τους ιστορικούς, αυτό δεν είναι «αποτύπωση των γεγονότων ως έχουν» είναι μια επιλογή, εσκεμμένη και βαθιά πολιτική. Γιατί διαμορφώνει τις σημερινές μας αντιλήψεις, συνεπώς έχει άμεσα πολιτικά αποτελέσματα. Το βασικότερο από αυτά τα αποτελέσματα, είναι τα δύο πρώτα χρόνια της κατοχής να θεωρούνται περίοδος κατά κάποιον τρόπο νεκρωμένη, άρα ακίνητη. Ταυτόχρονα, οι μεγάλες δόσεις θανάτου αποδεικνύονται αποστομωτικές και τελικά γίνονται η πρώτη ύλη για την κατασκευή μυθολογιών: ο θάνατος, που μας άγγιξε όλους, που ήταν κοινή εμπειρία, που μας ένωσε. Και που μας ενώνει ακόμη περισσότερο σήμερα, εποχή όπου όλοι μαζί μπορούμε να νιώθουμε ατελείωτη φρίκη μπροστά στα σημεία και τέρατα του βάρβαρου παρελθόντος, που ευτυχώς έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή.

Αλλά στις ταξικές κοινωνίες δεν υπάρχουν καθολικές εμπειρίες. Αν λάβουμε υπ' όψη αυτό το γεγονός, μπορούμε να κοιτάξουμε τις μαρτυρίες της κατοχής με τρόπο ασύμμετρο και αντίστροφο. Να εστιάσουμε στο πώς έζησαν οι ζωντανοί και όχι στο πώς πέθαναν οι πεθαμένοι. Και να ανακαλύψουμε με αυτό τον τρόπο ότι η πείνα της κατοχής δεν ήταν ένα σύνολο απόκοσμων και ανεπανόληπτων γεγονότων, αλλά μια συνθήκη οι πηγές της οποίας μπορούν να ανιχνευθούν στους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης. Αυτό θα προσπαθήσουμε να κάνουμε σε αυτή τη σειρά κειμένων: θα μιλήσουμε για τη σχέση ταξικής διάρθρωσης, κράτους, αστικής τάξης και μαύρης αγοράς. Θα ξεκινήσουμε δίνοντας παραδείγματα από τη μέθοδό μας και ταυτόχρονα αποκομίζοντας ορισμένες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις για τον κατοχικό λιμό.

ΚΟΙΤΑΖΟΝΤΑΣ ΠΩΣ ΕΖΗΣΑΝ ΟΙ ΖΩΝΤΑΝΟΙ ΚΑΙ ΟΧΙ ΠΩΣ ΠΕΘΑΝΑΝ ΟΙ ΠΕΘΑΜΕΝΟΙ

Για πρώτο παράδειγμα, θα χρησιμοποιήσουμε μια περιγραφή, από τις συνηθισμένες περιγραφές των δρόμων της Αθήνας κατά τον Μάιο του 1942, όταν η πείνα είχε ήδη αλέσει για τα καλά τις κατώτερες τάξεις:

6/5/1942: Κάθε σωρός απορριμάτων είναι και ένα ανεξερεύνητο πέλαγος ευτυχίας, ανεξάντλητη πηγή θρεπτικών ουσιών: μιας λεμονόκουπας, ενός σπανακόφυλλου, μαρουλόφυλλου ή ψαροκόκκαλου. Προχθές ένα παιδάκι είχε μαζέψει ένα τενεκεδάκι γεμάτο κόκκαλα. Ήταν ακόμη βουτηγμένο σε ένα σωρό σκουπιδιών και έψαχνε. Είχα την ηλιθιότητα να το ρωτήσω γιατί μαζεύει τα



ΠΩΣ ΕΖΗΣΑΝ ΟΙ ΖΩΝΤΑΝΟΙ

Πού πρέπει να εστιάσει κανείς σε αυτή τη φωτογραφία; Στο πλήθος που τσακώνεται για τα σκουπίδια, ή στην κυρία που υιοθετεί την τακτική του κούνελου;

βρώμικα σκουπίδια. Και μου απάντησε θριαμβευτικά: «Εμείς βράζουμε αυτά τα κόκκαλα και ξεύρετε τι ωραία σούπα κάνουμε».

Ο ευφραδής παρατηρητής που μας παρέδωσε αυτές τις γραμμές ονομάζεται Μίνως Δούνιας. Και όπως μπορεί εύκολα να παρατηρήσει κανείς, δεν αρκείται να μας μεταφέρει ανάμικτα τον οίκτο, τη φρίκη, τη συγκατάβαση και τη σιχασιά του. Μαζί, σε βολικό πακέτο, ο Δούνιας αναμεταδίδει μια πολύ συγκεκριμένη και πολύ παραπλανητική ταξική οπτική. Είναι αυτή η οπτική που μας απαγορεύει να δούμε τον σκουπιδοντενεκέ από την άποψη – όχι από τη σκοπιά των μελλοθάντων που τον αδειάζουν, αλλά από τη σκοπιά των χορτάτων που τον γεμίζουν. Πάντως, αν παρελπίδα πραγματοποιήσουμε το σχετικό διανοητικό άλμα, βρισκόμαστε μπροστά στη λεπτομερή παράθεση ενός πλούσιου διαιτολογίου: Σπανάκι πλούσιο σε σίδηρο, μαρουλοσαλάτα που περίσσεψε και την πετάξαμε, ψάρι γαρνιρισμένο με λεμονάκι για να πάρει γεύση, και τελικά κρέας από το οποίο έχουν απομείνει μόνο τα κόκκαλα, που κανείς δεν ενδιαφέρθηκε να μετατρέψει σε σούπα μέχρι την εκ νέου τους ανακάλυψη. Από την ταξική σκοπιά του Δούνια, ένας σκουπιδοντενεκές είναι λογικό να περιέχει αυτά τα απομεινάρια. Και οι όμοιοι του Δούνια, που είναι οι ίδιοι που καθημερινά παρέχουν τα απομεινάρια, περνούν απαρατήρητοι, τόσο για τον Δούνια, όσο και για τον σημερινό αναγνώστη. Είναι ιδίον της συγκεκριμένης κοινωνικής τάξης να θεωρεί την ύπαρξή της απολύτως φυσική, ειδικά όταν όλα φωνάζουν ότι καθόλου φυσική δεν είναι.

Αντιθέτως, από τη σκοπιά που προτείνουμε εδώ, οι παρέχοντες τα απομεινάρια και κυρίως το διαιτολόγιό τους, εμφανίζονται αυτούσιοι. Και η εικόνα του κατοχικού λιμού παραλλάσσεται: την ίδια στιγμή που η πείνα θέριζε, οι σκουπιδοντενεκέδες της Αθήνας με κάποιο τρόπο γέμιζαν καθημερινά. Η εν πάση περιπτώσει, γέμιζαν με αρκετή κανονικότητα και επαρκή ποιότητα περιεχομένου, ώστε να μπορούν να τραβηχτούν όλες αυτές οι φωτογραφίες με τους σκουπιδοντενεκέδες και τα παιδάκια που τόσο αρέσουν στους Έλληνες ιστορικούς! Αναμφίβολα όλες τους τραβήχτηκαν από φωτογράφους που είχαν τον τρόπο τους να διασώσουν τις ακριβείς φωτογραφικές τους μηχανές από τα νύχια της «μαύρης αγοράς».

Για το δεύτερο παράδειγμα, θα στραφούμε στο «αρχείο του Αλ. Ζάνα», που δεν είχαμε ποτέ μας τη χαρά να το δούμε με τα ματάκια μας. Σύμφωνα πάντως με άλλους που το είδαν, σε αυτό το αρχείο βρίσκει κανείς διαπιστώσεις όπως η παρακάτω:

Εις τας φυλακάς, νοσοκομεία, άσυλα, βρεφοκομεία, και άλλα ιδρύματα, τα στερούμενα μέσων όπως προσφύγουν εις την μαύρην αγοράν, ο δείκτης θνησιμότητας έφτανε εις απιστεύτους αναλογίας.⁴

Αυτή η διαπίστωση, που καταντάει εντελώς κοινότοπη για όποιον κάνει τον κόπο να διαβάσει αρκετές από τις σχετικές συνεισφορές των Ελλήνων ιστορικών, αλλάζει θεαματικά αν σκεφτούμε, όχι αυτούς που πέθαιναν, αλλά αυτούς που ζούσαν. Τότε, η ερώτηση της συντρόφισσας «μα καλά, τότε δούλευε κανείς», απαντιέται. Γιατί δίπλα στους νεκρούς, προβάλλουν αρκετοί που δουλεύει τους ήταν να κοιτάζουν τους νεκρούς να πεθαίνουν. Νοσοκόμες και γιατροί που πήγαιναν καθημερινά στη δουλειά τους, βοηθούμενοι από δομές όπως ο «Ιατρικός Προμηθευτικός Συνεταιρισμός» που ιδρύθηκε με αξιοθαύμαστη διορατικότητα, ήδη από τον Ιούλιο του 1941, και από μόνος του κάλυπτε τις ανάγκες των 3.000 από τους 8.000 γιατρούς της χώρας.⁵ Υπάλληλοι της Εθνικής Τραπέζης με συσσίτια κανονισμένα από το «ΕΑΜ Εθνικής Τραπέζης».⁶ Μπάτσοι που κανόνιζαν οι 13 «φυλακές και στρατόπεδα συγκέντρωσης» που λειτουργούσαν στην ελληνική επικράτεια να προμηθεύονται και να φιλοξενούν μέχρι θανάτου 36.500 κρατούμενους κατά μέσο όρο καθόλη τη διάρκεια της κατοχής.⁷ Όλοι αυτοί περνούν απαρατήρητοι στα κοινότοπα αποσπάσματα που ανασύρονται από δυσπρόσιτα αρχεία. Δεν είναι παρά οι βουβοί και ανίσχυροι θεατές του θανάτου των αναξιοπαθούντων, των βρεφών, των αναπήρων, των φρενοβλαβών, και φυσικά των φυλακισμένων που οι ίδιοι φρόντιζαν να χώσουν στη φυλακή.

Η αριστερή μεταπολιτευτική ιστοριογραφία είχε τους λόγους της να μην εστιάζει σε αυτούς παρά μόνο ως κομμάτι του ΕΑΜ και της «αντίστασης», και είναι αυτός ο τρόπος με τον οποίο οι τράπεζες, η Ακαδημία Αθηνών, τα αστυνομικά τμήματα και η πρυτανεία του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου γεμίζουν με «αντιστασιακούς». Είναι, και αυτή, μια πολιτική επιλογή. Γιατί οι τρόποι με τους οποίους αυτοί επέζησαν την ίδια στιγμή που άλλοι πέ-

θαιναν, δεν ταιριάζουν με τις ηρωικές αφηγήσεις της Εθνικής Αντίστασης του συνόλου του Ελληνικού Λαού κατά των δυνάμεων κατοχής.⁸ Και γιατί το ίδιο το γεγονός της επιβίωσής τους, αναδεικνύει την «πείνα» ως ταξικό πόλεμο με την πιο κυριολεκτική έννοια.

Από την άλλη, η νέα, γενναία, σοβαρή και αφειδώς χρηματοδοτούμενη ελληνική ιστοριογραφία που γράφεται μετά την κρίση του 2009, παριστάνει ότι δεν διέπεται από τα μυθολογικά συμπλέγματα των αριστερών. Ο Κώστας Κωστής, για παράδειγμα, ανήκει σε αυτούς που, όπως είδαμε σε προηγούμενα τεύχη, έχουν βαλθεί να αποκαθλώσουν το Νίκο Σβορώνο και τον λαό - έθνος του από το εθνικό μας εικονοστάσι.⁹ Δεν βλέπει λοιπόν το λόγο να αποσιωπήσει ότι «οι συνθήκες απορίας μεγάλου μέρους του πληθυσμού οδήγησαν τις κατοχικές κυβερνήσεις σε σημαντικές προσλήψεις στο δημόσιο».¹⁰ Υπολογίζει μάλιστα ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι, από 54.909 το 1940, με το τέλος του πολέμου είχαν φτάσει να αριθμούν περίπου 170.000 άτομα, παρότι το ελληνικό κράτος πιθανότατα αγνοούσε τον ακριβή αριθμό.¹¹ Φυσικά, ο κύριος Κωστής δεν κάνει τον κόπο να αναφέρει τι ακριβώς δουλειές έκαναν όλοι αυτοί οι υπερτριπλασιασμένοι «δημόσιοι υπάλληλοι» σε καιρούς μαζικού θανατικού. Ενώ είναι κατά τα άλλα λαλιστατος ως προς τις μεθόδους με τις οποίες το ελληνικό κράτος επεδίωκε τη συνοχή του, εδώ, στην τελική μάχη, όπου το ελληνικό κράτος υπερτριπλασιάζει τις τάξεις των πιστών του, με προφανή στόχο οι προοριζόμενοι για θάνατο να πεθάνουν ησυχώς, ο ρηξικέλευθος κήρυκας της νέας ιστοριογραφίας σιωπά. Ο ταξικός πόλεμος είναι όριο αδιάβατο για τους εθνικούς μας ιστορικούς, όποιο ιστοριογραφικό σχέδιο και αν υπηρετούν· γιατί, σε τελική ανάλυση, πάντα θα πρόκειται για κάποιο εθνικό σχέδιο.

Καθώς φαίνεται λοιπόν, παρά τις αλλαγές παραδείγματος, υπάρχουν ζητήματα για τα οποία η σιωπή ενίοτε αναδεικνύεται ως η μόνιμη επιδίωξη της ελληνικής ιστοριογραφίας. Κι όμως, αυτά τα ζητήματα, η πείνα ως ταξικός πόλεμος για να λέμε τα πράγματα με το όνομά τους, είναι εμφανή ακόμη και πίσω από τις επιμελέστερες προσπάθειες απόκρυψης. Στα όσα ακολουθούν θα ασχοληθούμε ενδεικτικά με ορισμένες τέτοιες προσπάθειες.

Η ΠΕΙΝΑ ΩΣ ΞΕΒΟΛΕΜΑ ΚΑΙ Η ΠΕΙΝΑ ΩΣ ΑΠΕΙΛΗ: ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΑΣ ΤΑΞΗΣ

Όπως είδαμε μόλις, μια από τις πρώτες πηγές που βρίσκει κανείς, όταν ψάχνει να δει τι διάβολο γινόταν στην κατοχή, είναι οι προσωπικές μαρτυρίες· κατά βάση τα ημερολόγια. Οι καταγραφές που έγιναν ακριβώς την περίοδο που εξελίσσονταν τα γεγονότα λένε πολλά για τη ζωή της εποχής. Ακόμη περισσότερα, όμως, λένε για το ταξικό πρίσμα αυτών που κρατάνε τις σημειώσεις. Για του λόγου το αληθές, θα στραφούμε ξανά στο ημερολόγιο του μουσικού Μίνου Δούνια. Ο Δούνιας ήταν αστικής καταγωγής, είχε ευαισθησίες κι ανησυχίες κι αν ζούσε σήμερα μάλλον θα ψήφιζε ΣΥΡΙΖΑ. Το βασικό μοτίβο που διατρέχει τη μαρτυρία του είναι μια αίσθηση ξεβόλεματος και μια γενική δυσφορία που τίποτα δεν λειτουργεί όπως πριν, που όλα είναι ρευστά, που η φτώχεια και η μιζέρια (των άλλων) είναι διαρκώς μπροστά του. Ο Δούνιας είναι εκνευρισμένος με την κατάσταση· του τη δίνει που πρέπει να στέκεται στις ουρές, να περπατάει χιλιόμετρα για να βρει κάτι φαγώσιμο, που δεν μπορεί να έχει μια κανονικότητα αντίστοιχη με την προπολεμική. Για τον Δούνια ο λιμός είναι κάτι σαν δυσμενής μετάθεση δημοσίου υπαλλήλου· το βιοτικό του επίπεδο έχει κατρακυλήσει, αλλά παρ' όλα αυτά δεν μετράει ώρες μέχρι να πεθάνει από αβιταμίνωση ή φυματίωση. Για τον Δούνια το βαρέλι έχει πάτο.

Εξαιτίας ακριβώς της ταξικής τους θέσης, οι άνθρωποι της τάξης του Δούνια είχαν τη δυνατότητα να παρατηρούν, να καταγράφουν τα όσα πρωτόγνωρα έβλεπαν, να βάζουν σε μια σειρά τις σκέψεις τους, να λένε τι τους ενοχλεί. Μπορούσαν να διατηρούν την αναγκαία απόσταση από την εξουθενωτική φρίκη· μπορούσαν να την κοιτάζουν και να την περιγράψουν, γιατί η φρίκη δεν είχε κολλήσει πάνω τους σαν βδέλλα· δεν την κοβάλαγαν μαζί τους σε κάθε βήμα. Την έβλεπαν γύρω τους κι ήθελαν να παρέμβει, να μεσολαβήσει κάποιος (οι κρατικοί μηχανισμοί, για την ακρίβεια) για να «έρθουν τα πράγματα στα ίσα τους». Στο απόσπασμα που ακολουθεί, ο Δούνιας μιλάει για αυτούς που είναι «πεινασμένοι και άεργοι». Είναι 11 Ιουλίου του

1941, δυο μήνες μετά την άφιξη των Γερμανών, κι η πείνα του χειμώνα δεν έχει σκάσει ακόμα μύτη:

Μόλις ανοίγω τα μάτια μου σήμερα τα ξημερώματα, πέφτει το βλέμμα μου στο μικρό δασάκι πάνω απ' το Ψυχικό, στα Τουρκοβούνια. Για πρώτη φορά αντιλαμβάνομαι ότι είναι φοβερά κουτσουρεμένο- τα πλάγια κλωνιά σχεδόν κάθε δένδρου είναι κομμένα και μόνο στην κορφή έχει μείνει ένα κωμικό λοφίο σαν πινέλο! Δεν πιστεύω τα μάτια μου, και παίρνω τα κιάλια να δω καλύτερα. Διακρίνω κάτω απ' τα δέντρα καμιά δεκαριά άντρες και παιδιά πάνω στο έργο της καταστροφής. Ίσως δεν μπορεί να τους καταδικάσει κανείς. Είναι οι πεινασμένοι και οι άεργοι που δεν βρίσκουν τη ντομάτα κάτω από τις 50 δρχ. και το λάδι κάτω από τις 250 δρχ. Είναι όλοι αυτοί που πρέπει να χορτάσουν με τα 60 δράμια ψωμί του δελτίου. Είναι η δύστυχη τάξη των ανθρώπων του λαού, που ήρθε να σώσει από τη «δουλειάν της στερλίνας» η «νέα τάξη πραγμάτων» του Hitler. Αυτοί λοιπόν οι κακόμοιροι, που έχουν φθάσει σε απόγνωση, σφάζουν σήμερα τα δένδρα για να βγάλουν μια δεκάρα, αύριο θα σφάζουν όποιον μπορούν να ληστέψουν. Εν τω μεταξύ δεν υφίσταται ούτε δασοφυλακή -στον Υμηττό γίνεται η ίδια δουλειά- ούτε αστυνομία.¹²

Ο Δούνιας παίρνει τα κιάλια του, κοιτάζει και γκρινιάζει. Οι πεινασμένοι και οι άεργοι, από την άλλη, πρέπει να περπατήσουν για κάποια ώρα, να ανέβουν στον Υμηττό και τα Τουρκοβούνια, να κόψουν ξύλα, να περπατήσουν και πάλι μέχρι τα σπίτια τους, να κάσουν εξουθενωμένοι γύρω από το ρεβυθόζουμο και να καταστρώσουν τη στρατηγική της επιβίωσης για την επόμενη ημέρα. Ο Δούνιας κάνει μια κίνηση κι εκείνοι εκατό. Ο Δούνιας μιλάει για την απόγνωση κι εκείνοι προσπαθούν να μην της παραδοθούν.

Τέσσερις μήνες αργότερα, στις 22 Νοέμβρη του 1941, ο Δούνιας ξανάγραφε για την απόγνωση που συναντούσε γύρω του, και πάλι ως εξωτερικός παρατηρητής. Γκρίνια που δεν μπόρεσε να βρει παρά μόνο πορτοκάλια και μανταρίνια στην αγορά, άγχος για τα πεινασμένα χέρια που τον πασπάτευαν:

Η φτώχεια και η πείνα άλλαξαν τη μορφή της Αθήνας. Στους κεντρικούς δρόμους, ιδίως κατά την Ομόνοια, οι άνθρωποι έχουν μεταβληθεί σε κοπάδια από εξαθλιωμένα όντα. Περιφέρονται και γυρεύουν τροφή. Μικροπωλητές διαλαλούν τα πιο απίθανα κατασκευάσματα ζαχαροπλαστικής: μίγματα από σύκα, χαρούπια, σταφίδες απαίσις στην εμφάνιση. Άλλοι πουλούν μεταχειρισμένα ρούχα, εσώρουχα, καπέλα και παπούτσια. Εξευτελισμός και εξαθλίωση του λαού μας! Έμεινα σήμερα αργά κάτω και είδα όλον αυτόν τον μαύρο, πεινασμένο κόσμο απειλητικό στην απόγνωση του. Είχα στη ράχη μου τον εκδρομικό μου σάκο γεμάτο πορτοκάλια και μανταρίνια, τα μόνα πράγματα που προσφέρει η αγορά, και πολλές φορές ένιωσα μέσα στο σκοτάδι χέρια πεινασμένων ανθρώπων να ψηλαφούν το περιεχόμενό του με την ελπίδα να βρουν κάτι έτσι στα κλεφτά (...).¹³

Δεν είναι τυχαίο που, τόσο στο ημερολόγιο του Δούνια όσο και σε άλλα παρόμοια, ανάμεσα στη φρίκη και τον οίκτο, πάντα βρίσκουμε ανάμικτο το φόβο. Ο φόβος είναι δύο ειδών. Πρώτα, ο φόβος μήπως από κάποια στραβή στροφή της μοίρας ο γράφων βρεθεί σε παρόμοια θέση με αυτούς που παρατηρεί. Έπειτα, ο βαθύτερος φόβος μήπως οι παρατηρούμενοι στραφούν εναντίον του, οπλισμένοι με την εμφανή τους απελπισία. «Σήμερα σφάζουν τα δέντρα, αύριο θα σφάζουν όποιον μπορούν». Ήδη βάζουν χέρι ξεδιάντροπα στις τσάντες με τα πορτοκάλια. Η απελπισία τους είν' απειλητική - πού, ω πού 'ναι η αστυνομία - ή εστω η δασοφυλακή;

Καθώς η κατοχή προχωρούσε, αυτό το δεύτερο είδος φόβου εμφανιζόταν όλο και πιο έντονο. Η υλική του βάση δεν είναι ορατή παρά έμμεσα και σπανίως. Ο Δούνιας, που πονάει η ψυχή του για τα παθήματα του έθνους γύρω από τους σκουπιδοντενκέδες, αλλά λαχταρά και την παρέμβαση της αστυνομίας για την προστασία της φύσης, αρχίζει να μιλά για έναν «πόλεμο των απόρων εναντίον των ευπόρων». Περιγράφει το πάθημα μιας «γριούλας» που της έσκισαν το δίχτυ με τα ψώνια με ξυράφι και συνεχίζει:

Πολλά πεινασμένα χέρια προθυμοποιούνται να «βοηθήσουν» τη γριούλα. Μαζεύουν τα πράγματα και εξαφανίζονται στους τέσσερις ανέ-

μους. Δύο φορές δοκίμασαν να μου ανοίξουν το ρουκ ζακ στον υπόγειο. Πιο ανατριχιαστικό όμως ακόμη ήταν η απόπειρα να μας ανοίξουν το παράθυρο της τραπεζαρίας μας. Ευτυχώς αντιληφθήκαμε εγκαίρως το άνοιγμα των ρολών. Αλλά άλλοι φίλοι μας δεν είχαν την ίδια τύχη. Αφού τους έκλειψαν από την αποθήκη τους 60 οκάδες όσπρια, επανήλθαν την επόμενη βραδυά, τρύπησαν ολόκληρο τοίχο 60 εκατοστών, μπήκαν μέσα και άδειασαν και την υπόλοιπη αποθήκη.¹⁴

Και επιτέλους, μετά από άπλετη γκρίνια και οίκτο και φόβο, μετά από μακροσκελή ανάδειξη της πείνας ως αποτέλεσμα της μοίρας, της κακοτυχίας, των Γερμανών και του Χίτλερ του ίδιου, μετά από εργώδεις προσπάθειες ταύτισης με μια τυχαία «γριούλα», ο χυδαία υλικός πυρήνας της ύπαρξης του Δούνια αποκαλύπτεται. Μας τον αποκαλύπτει η γεμάτη αποθήκη που καθώς φαίνεται περιείχε πολλά περισσότερα από εξήντα οκάδες όσπρια, ή έστω αρκετά περισσότερα ώστε να αξίζει να τρυπήσει κανείς έναν τοίχο εξήντα εκατοστών. Μαζί αποκαλύπτεται η ταξική θέση του Δούνια και των φίλων του, ανθρώπων που προβληματίζονταν σφοδρά σχετικά με την πείνα και το θάνατο των άλλων και τη μοίρα του έθνους, την ίδια στιγμή που φύλαγαν αποθήκες γεμάτες τρόφιμα.

Ας σημειωθεί εδώ: η γεμάτη τρόφιμα αποθήκη που καταλαμβάνει τρεις γραμμές, ή τα «μερικά τετραγωνικά μέτρα λαχανικά» που είχε σπείρει ο Δούνιας και στο τέλος κατήντησαν «ο καθένας [να] μπαίνει μέσα και [να] παίρνει ό,τι γουστάρει»,¹⁵ ήταν πολύ σταθερότερα στο χρόνο, και πολύ πιο σημαντικά για τη ζωή του Δούνια και των φίλων του, από ό,τι οι προβληματισμοί περί έθνους, Γερμανών και κομμένων «χιλιόχρονων δέντρων» που καταλαμβάνουν εκατοντάδες σελίδες του ημερολογίου του. Οι συγγραφείς των ημερολογίων επισκέπτονταν τέτοια σημαντικά μέρη καθημερινά, αλλά οι επισκέψεις δεν καταγράφονταν στο ημερολόγιό τους με διατυπώσεις του είδους «10 Δεκέμβρη: Πήγα στην αποθήκη - Πήρα φακές και λάδι - Ένωσα όμορφα».

Ας σημειωθεί επίσης ότι εδώ ασχολούμαστε με μία από τις ηπιότερες σχετικές περιπτώσεις. Άλλοι εκπρόσωποι της συγκεκριμένης τάξης, με πολύ λιγότερη επιθυμία διάσωσης των προσχημάτων, και πολύ οξύτερο ταξικό προσανατολισμό, υπήρξαν πολύ ειλικρινέστεροι από τον Δούνια, ειδικά για όσο νόμιζαν ότι μιλούσαν από θέση ισχύος. Για παράδειγμα, ο Σπύρος Μελάς, που αρθρογραφούσε στην *Καθημερινή*, εκτίμησε τη χειρότερη ώρα του 1941 ως εξής:

Ο στραγαλατζής, ο λούστρος, οποιοσδήποτε φτωχός βιοπαλαιστής, την περνάνε κοτσάνι με τα λαϊκά συσσίτια. Τρώνε το λάδι τους, τη λακέρδα τους, το ρύζι τους (...) και τα μάγουλά τους φουσκώνουν από την καλοπέραση! (...) Οι δημόσιοι συνταξιούχοι όμως;¹⁶

Είτε ο ιδιοκτήτης της αποθήκης ήταν ένα κάθαρμα και μισό, είτε ήταν πιο ευαίσθητος από τον Ιησού Χριστό, είναι εξαιρετικά φυσικό που γεγονότα τόσο σημαντικά και τετριμμένα, όσο η ύπαρξη μιας αποθήκης -κάποτε και χρηματοκιβωτίου-¹⁷ με τρόφιμα ανά σπιτικό της μεσαίας τάξης, αποκρύπτονται από τα ημερολόγια. Κανείς δεν θα ήθελε να εστιάσει στον πυρήνα της ταξικής του υπεροχής, ακριβώς την ώρα που αυτή η υπεροχή μετατρέπεται σε ζήτημα ζωής και θανάτου με την πιο κυριολεκτική έννοια, και μάλιστα κάθε μέρα, την ώρα του φαγητού. Είναι νομίζουμε προφανές ότι ο Δούνιας και οι όμοιοί του πλήρωναν τη ζωή τους με τον θάνατο των άλλων, μέσω εξελίξεων που εν πάση περιπτώσει βρίσκονταν κατ' αρχήν πέρα από τον έλεγχό τους. Αναμενόμενα, στην καλύτερη των περιπτώσεων, εξορθολόγισαν και ωραιοποίησαν τη διαδικασία χρησιμοποίησης κατά κόρον την ιδεολογία της τάξης τους. Επίσης αναμενόμενα, στις χειρότερες των περιπτώσεων, χρησιμοποίησαν την ιδεολογία της τάξης τους ως ξεδιάντροπο σάλπισμα ταξικού πολέμου, όπως ο κύριος Μελάς, ειδικά για όσο νόμιζαν ότι θα υπάρχουν και θα επιβιώνουν εκ του ασφαλούς εις τους αιώνες των αιώνων.

Πολύ φυσικά όλα τούτα λοιπόν, για την εποχή τους και τον τόπο τους. Πολύ λιγότερο φυσική, από την άλλη, είναι η τάση της ελληνικής ιστοριογραφίας να μιλάει για την «πείνα της κατοχής» αποκρύπτοντας αυτή την πολεμική όψη του ταξικού ανταγωνισμού. Πολύ λιγότερο φυσική, αλλά ακόμη



ΕΑΜ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΗΣ

Ετούτο εδώ είναι ένα «Δελτίο Ιματισμού του Προμηθευτικού Συνεταιρισμού Υπαλλήλων Τραπεζών». Προφανώς, όσοι έπαιρναν τέτοια κουπόνια, δεν είχαν ιδιαίτερο πρόβλημα που στα συνθήματα του «ΕΑΜ Εθνικής Τραπέζης» περιλαμβανόταν και το ΟΥΤΕ ΜΙΑ ΟΜΟΛΟΓΙΑ ΔΕΝ ΘΑ ΒΓΕΙ ΑΠΟ ΤΟ ΘΗΣΑΥΡΟΦΥΛΑΚΙΟ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ - ΖΗΤΩ Η ΛΕΥΤΕΡΙΑ!²¹



ΕΝΑΣ ΦΤΩΧΟΣ ΠΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣΕ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ

Ο Δημοσθένης Βουτυράς δεν ήταν από εκείνους που συμπονούσαν εκ του ασφαλούς όσους βρίσκονταν στον κοινωνικό πάτο. Ο Βουτυράς, στα χρόνια της κατοχής, ήταν ήδη 70 χρονών. Είχε ζήσει μια ζωή γεμάτη στερήσεις, κάνοντας τη μια σκατοδουλειά μετά την άλλη για να επιβιώσει, κάτι που σίγουρα διαμόρφωσε την αντίληψή του για την πραγματικότητα και την αίσθηση του χιούμορ που τον διέκρινε. Τα αποσπάσματα προέρχονται από το ημερολόγιό του:

... Οι έμποροι και οι σφάχτες έβαλαν χέρι και στους γαϊδάρους. Ίσως στους γέρικους και στους ψόφιους...

Πού να τόξερε ο γέρο γαϊδαρός πως άμα ψοφήσει θα του κάνουν τιμές μεγάλες. Το κρέας του να ψηθεί σε ηλεκτρικά κουζίνα, να βράσει σε κατσαρόλα πλουσίων, έπειτα να βαλθεί σε πολυτελέστατο τραπέζι και ύστερα να γεμίσει τα στομάχια χοντρών κυριών και ωραίων γυναικών!

... Χόρτα δίχως λάδι, είκοσι δράμια ψωμί, γιατί τόσο μου πέφτει απ' τη μοιρασιά που κάνω με τα διάφορα του σπιτιού ζώα.

Στο δρόμο βλέπω πολλούς χλωμούς ή κίτρινους. Αλλά βλέπω και μερικούς ανθηρούς. Μα μου φαίνεται και οι μαυραγορίτες και οι μπακάληδες έχουν παχύνει.

πιο ορθολογική από τις ιδεολογικές ακροβασίες του Δούνια. Όπως έχει σημειώσει και η βαριά περίπτωση ιστοριογραφικής αριστεροσύνης που ακούει στο όνομα Πολυμέρης Βόγλης σε στιγμές αδυσώπητου στριμώγματος, ο βασικός σκόπελος που πρέπει δια ροπάλου να αποφεύγει η ελληνική ιστοριογραφία είναι η «κατασκευή ενός αποκρουστικού και ακατανόητου παρελθόντος».¹⁸

Όντως, τίποτα πιο αποκρουστικό από τα πρώτα χρόνια της κατοχής! Όχι μόνο γιατί οι άνθρωποι σαν τον Δούνια βρέθηκαν να ζουν εις βάρος άλλων που εν τω μεταξύ πέθαιναν. Όχι μόνο γιατί αρκετοί από αυτούς δεν χαρακτηρίζονταν από τις ευαισθησίες του Δούνια και παιάνιζαν ξεκάθαρα τον ταξικό πόλεμο. Αλλά και γιατί εκείνοι που πέθαιναν δεν κάθησαν με σταυρωμένα τα χέρια. Όλα τα ημερολόγια περιγράφουν το πώς η πείνα οδηγούσε σε «βιαιότητες». Όλα τα ημερολόγια περιγράφουν τα παρακάτια να μετατρέπονται σε κλοπές, σε απειλές και τελικά σε ευθείες επιθέσεις με εργαλεία που κυμαίνονταν από τα ξυράφια μέχρι τις πέτρες. Ο ίδιος ο Δούνιας περιγράφει πολλά τέτοια επεισόδια. Ένα από τα λιγότερο έντονα έχει ως εξής:

Σπίτι μας ήρθε ένας και με επιτακτικό ύφος μου λέει: «Κύριε πεινώ, έχω τρεις μέρες να φάω, δώσε μου κάτι να βάλω στο στόμα μου». Ήταν τόσο απειλητικός, που αν του αρνιόμουν βοήθεια θα μου επιτίθετο!¹⁹

Σκληρά πιεσμένος από την πραγματικότητα, ο απρόσκλητος επισκέπτης του Δούνια είχε πάψει να σέβεται την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Και πρότεινε, με σχετικά ήπιο τρόπο, μια νέα ηθική τάξη, όπου το δικαίωμα στη ζωή ήταν ανώτερο από το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Σε προηγούμενα τεύχη έχουμε δει με ποιο τρόπο τέτοιοι άνθρωποι και κυρίως τέτοιες αντιλήψεις οργανώθηκαν σε νέες ταξικές ιεραρχίες υπό τη σκέπη του ΕΑΜ.²⁰ Όπως είδαμε, το γενικό αποτέλεσμα υπήρξε σωτήριο, όχι τόσο για «τους φτωχούς» που οι αφεντάδες «έσωσαν από την πείνα θα τους σώσουν κι από τη σκλαβιά», όσο για τις υπάρχουσες μορφές της κοινωνικής ιεραρχίας, που καθώς η πείνα απλωνόταν, γίνονταν όλο και λιγότερο βιώσιμες. Όπως έχει συμβεί και σε άλλες περιπτώσεις, η ιστορική συγκυρία είχε φτάσει σε ένα σημείο τόσο σκληρό, τόσο τραγικό, που για να μείνουν όλα ίδια, όλα έπρεπε να αλλάξουν. Αυτό το γεγονός σηματοδεύει το παρελθόν της χώρας. Είναι απολύτως αποκρουστικό κι ακατανόητο για κάθε εκδοχή της εθνικής μας ιστοριογραφίας. Ταυτόχρονα η κατανόησή του είναι ένα από τα βασικά προαπαιτούμενα για να καταλάβουμε τους καιρούς μας.

Θα συνεχίσουμε στο επόμενο τεύχος μιλώντας για μια από τις περισσότερο «αποκρουστικές και ακατανόητες» όψεις του κατοχικού λιμού. Είναι αφορμή για να επισημάνουμε ότι όλα τα αποκρουστικά κι ακατανόητα της ελληνικής ιστοριογραφίας έχουν τους λόγους τους να είναι τέτοια.

χρόνων της κατοχής, προκειμένου να μελετήσουν το φαινόμενο της πείνας. Τα όσα δήλωσαν οι ερωτώμενοι στην προσπάθειά τους να περιγράψουν την κατάστασή τους, είναι νομίζουμε ιδιαίτερα ενδιαφέροντα.

2. Για ορισμένες σπάνιες εξαιρέσεις, δες Γιώργος Μαργαρίτης, *Από την Πείνα στην Εξέγερση: Ελλάδα 1941-1942*, Ο Πολίτης, 1993. Επίσης Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Η Ελληνική Οικονομία Περίοδος Μάχης και Αντίστασης», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας στον 20ο Αιώνα*, 6τ., Τόμος Γ2, Βιβλιοδραμα, 2007. Τέλος Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, 2012.

3. Τα αποσπάσματα από το ημερολόγιο του Μίνου Δούνια που χρησιμοποιούμε παρακάτω, στη συντριπτική τους πλειοψηφία παρατίθενται στο Χ. Λούκος, «Η Πείνα στην Κατοχή: Δημογραφικές και Κοινωνικές Διαστάσεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου Αιώνα*, 6 τόμοι, Τόμος Γ2, σελ. 219-261. Αρχική πηγή είναι το Μίνως Δούνιας, «Έπειτα από 120 Χρόνια Ελευθέρης Ζωής, Είμεθα Πάλια Σκλάβοι»: *Το Ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια*, Εστία, 1987, σελ. 144 (εγγραφή 6 Μαΐου 1942).

4. Παρατίθεται στο Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από Πείνα: Η Αθήνα τον Χειμώνα του 1941-1942», *Αρχαιοτάξιο*, No. 7, Μάιος 2005, σελ. 56.

5. Στο ίδιο σελ. 58.

6. Το ιστοριογραφικό ξέπλυμα του «ΕΑΜ Εθνικής Τραπέζης» βρίσκεται στα καλύτερα χέρια, γεγονός λογικό αν λάβει κανείς υπ' όψη την εθνική σημασία της Εθνικής Τραπέζης. Παρ' όλα αυτά, εύκολα συνάγεται ότι οι βασικές του ενασχολήσεις ήταν η εξασφάλιση συσσιτίου για τα μέλη του και η προστασία της περιουσίας της Εθνικής Τραπέζης από τα αρπακτικά νύχια των δοσίλογων, έργο που για κάποιο λόγο θεωρείται «κορυφαία αντιστασιακή πράξη». Σχετικά δες Ζήσιμος Συνοδινός, «Η Μάχη των Χρεογράφων (Οκτώβριος 1943): Κορυφαία Αντιστασιακή Πράξη των Εργαζομένων στην Εθνική Τράπεζα», *Αρχαιοτάξιο*, No. 9, Μάιος 2007. Επίσης Ζήσιμος Συνοδινός, «Οι Τραπεζικοί και το Συνδικαλιστικό Αντιστασιακό Κίνημα, 1941-1944», *Αρχαιοτάξιο*, No. 20, Δεκέμβριος 2018.

7. Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από Πείνα», ό. π., σελ. 69.

8. Για τη σημερινή σημασία αυτής της αντίστασης, δες την Εισαγωγή στο *Σπουδές στο Γαλανόμαυρο, Ο Ελληνικός Φασισμός στο Μεσοπόλεμο: Περί της Ιστορίας του Φασισμού και της Σημερινής της Χρήσης*, *antifa scripta*, 2013. Επίσης προηγουμένων, το κεφάλαιο 8.

9. Δες «Ο Θάνατος του Λαού/Έθνους και το Παλιό μου Ατάρι: Εξέλιξη και Σημασία της Μάχης της Μεταπολίτευσης», *Antifa* #55, 3/2017.

10. Κώστας Κωστής, *Ο Πλούτος της Ελλάδας: Η Ελληνική Οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι Σήμερα*, Πατάκης, 2019, σελ. 304-305.

11. Στο ίδιο, σελ. 305.

12. Μ. Δούνιας, *Ημερολόγιο Κατοχής...*, ό.π., σελ. 59.

13. Στο ίδιο, σελ. 100.

14. Στο ίδιο, σ. 100-101 (εγγραφή 23/2/1942).

15. Στο ίδιο, σελ. 93 (εγγραφή 15/10/1941).

16. Το απόσπασμα από την *Καθημερινή*, 17/12/1941, παρατίθεται στο Ευγενία Μπουρνόβα, «Θάνατοι από Πείνα», ό. π., σελ. 71-72.

17. Η αποθήκευση τροφίμων σε χρηματοκιβώτιο αναφέρεται στο Μενέλαος Χαραλαμπίδης, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, Αλεξάνδρεια, 2012, σελ. 72.

18. Για αυτήν την εξαιρετικής σημασίας μεθοδολογική διαπίστωση του κυρίου Βόγλη, δες *Σπουδές στο Γαλανόμαυρο, Ο Ελληνικός Φασισμός στον Μεσοπόλεμο...* *antifa scripta*, 2013, σελ. 25.

19. Μ. Δούνιας, *Ημερολόγιο Κατοχής...* ό.π., σελ. 100-101 (εγγραφή 23/2/1942).

20. Για παράδειγμα, «Θέρος, Τρύγος, Πόλεμος! Η Οργάνωση της Πείνας το Καλοκαίρι του 1941», *antifa* #41, 5/2014.

21. Ζήσιμος Συνοδινός, «Η Μάχη των Χρεογράφων», ό.π., σ. 145.

1. Φώτης Σκούρας, (κ.ά), Συμβολή στη «μελέτη της Ψυχοπαθολογίας της Πείνας, του Φόβου και του Αγχους». Από το *Ιατρικό Χρονικό της Κατοχής*, Αθήνα, 1947, Επανεκδόση Οδυσσεάς, 1991, σελ. 14. Πρόκειται για την έρευνα που έκαναν οι ψυχίατροι που υπογράφουν το βιβλίο κατά τη διάρκεια των πρώτων